

BOSHLANG'ICH TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA QO'SHIMCHA MANBALAR, LUG'ATLAR USTIDA ISHLASH

Xusanova Naima Zokirjonovna

Namangan davlat pedagogika instituti, Magistranti

xusanovan513@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11114913>

Annotasiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limni tashkil etishda qo'shimcha manbalar, lug'atlar bilan ishlash tamoyillari, metodlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: lug'at, nutq, manba, nutqiy kreativlik, leksikografiya, leksikologiya, nutq, imloviy savodxonlik, kontekst, atama, imloviy lug'at, ibora, tasviriy ifoda, tafakkur.

So'z tilning mano bildiradigan asosiy birligidir. So'z va so'z birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud bolgan barchasoz va iboralarning yigindisi lug'at tarkibi yoki leksiko deyiladi.

Leksikologiya o'zbek tilining lug'at tarkibini o'rganadigan bolimdir. Leksikologiya lug'at tarkibidagi so'zlarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati, qo'llanish faolligi, boyib borishi, bazi so'zlarning eskirib, istemoldan chiqib ketishi, ma'no kochish hodisasi kabilarni o'rganadi. Shu sababli ham leksikologiya lug'at ustida ishlash metodlarining lingvistik asosi hisoblanadi. Kishining lug'at boyligi qanchalik boy va rivojlangan bolsa, uning nutq ham shunchalik boy bo'ladi, o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi. O'quvchi lug'atining boyishiga birinchi navbatda, uni o'rab ilgan muhit, tabiat, kishilarning hayoti, o'qish faoliyati, kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqotlari asosiy manba vazifasini bajaradi. Bola tabiat va insonlar bilan munosabatda bo'lishi natijasida so'z, ibora, tasviriy ifoda, maqol, hikmatli so'zlarni o'rganadi, ularni o'z so'zlariga aylantiradi.

Bugungi kunda talim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bu o'quvchilarning har tomonlama kreativligini oshirishdir. Shu o'rinda boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativligini oshirishda asosiy ustuvor usullardan ongli o'qitish, nutq madaniyatini o'stirish, yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holatda olib borishdir. O'z navbatida lug'atlar bilan ishlash ham kreativlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Chunki lug'atlar bilan ishlash o'quvchilarda kuzatuvchanlik qobiliyatini yuzaga chiqaradi, ularning nutq madaniyatini yuksaltiradi, fikrlash va dunyoqarashini kengaytiradi, so'z boyligini orttiradi, o'quvchilarda savodli yozuv malakasini takomillashtiradi. Tildagi jamiki so'zlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lug'atshunoslik o'rganadi. Lug'atlar qadimdan yaratilib kelingan. Masalan, Mahmud Qoshg'ariy tomonidan XI asrda yaratilgan "Devoni lug'atit-turk", XVI asrda Usmonli turk tilida yaratilgan "Abushqa" lug'atlari tarixda bizga ma'lum.

Boshlangich talimda lugʻat ustida ishlashning umumiy yoʻl- yoriqlari, yoʻnalishlari, manbalari haqida metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan boʻlsa-da, ularni hali qoniqarli ahvolda deb bolmaydi. Lugʻatlar ustida ishlash uchun maxsus darslar ajratilmaydi. Oʻquvchilar barcha predmetlarni oʻrganishda, asosan, ona tili va oʻqish darslik materiallarini oʻrganish bilan bogʻliq holda olib boradi. Ona tili hamda oʻqish darslarida lugʻat ustida ishlash oʻquvchilar nutqini oʻstirishga, yozma savodxonligini shakllantirishga, soʻz boyligini boyitishga nutq madaniyatini yuksaltirishga qaratilganligi sababli bu ish 1-sinfanoq boshlanadi va butun oʻquv jarayonida davom ettiriladi.

Lugʻat- imlo savodxonligini oshirish, soʻz boyligini kengaytirishning muhim manbaidir. Maktabda oʻquvchilarning nutqiy kreativligini oshirishning muhim vazifalaridan biri lugʻat ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yoʻnalishlarini ajratish va asoslash, oʻquvchilarning lugʻatini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi. Lugatlardan foydalanish va ular ustidan ishlash malakasini shakllantirish avvalo ularda ehtiyojni tarbiyalashdan boshlanadi. Chunki, ehtiyoj sezilmasa, oʻquvchi lugʻatlarga murojaat qilmaydi. Maʼlum bir soʻzning imlosi, maʼnosi, maʼnodoshi, qarama-qarshi manosi, uyadoshini bilish zaruriyati ehtiyojni vujudga keltiradi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining lugʻatlar ustida ishlash jarayonida kreativligini oshirish uchun quyidagi metodlarni qoʻllash yaxshi samara beradi:

1. Badiiy asar oʻquvchilar nutqini oshirish uchun eng muhim va ishonarli manbaidir. Oʻqituvchi hafta davomida oʻquvchilarga turli ertaklarni oqittirib, notanish boʻlgan soʻzlarni ajratib, uning manosini tushintirishi va kelasi badiiy asarni oʻqilguncha bu soʻzlarni yozdirib yodlattirishi zarur. Chunki, bolalar

Oʻzbek tilini yuksak badiiy obrazlar orqali oʻzlashtiradilar.

2. Oʻquvchilar lugʻatiga aniqlik kiritish. Bu oʻz ichiga quyidagilarni oladi:

1) oʻquvchi puxta oʻzlashtirmagan soʻzlarning maʼnosini toʻliq oʻzlashtirish, yaʼni shu soʻzlarni matnga kiritish, maʼnosi yaqin soʻzlarga qiyoslash, antonim tanlash yoʻllari bilan ularning maʼnosiga aniqlik kiritish;

2) soʻzning kinoyali maʼnosini, koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻzlashtirish;

3) soʻzlarning sinonimlarini, sinonim soʻzlarning maʼno qirralarini oʻzlashtirish;

4) ayrim frazeologik birliklarning maʼnosini oʻzlashtirish.

5) Lugʻatni faollashtirish, yaʼni oʻquvchilar maʼnosini tushunadigan, ammo oʻz nutq faolyatida ishlatmaydigan nafaol lugʻatidagi soʻzlarni faol lugʻatiga oʻtkazish.

Buning uchun shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi va gaplar

tuziladi, ular oʻqiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

Adabiy tilda ishlatilmaydigan soʻzlarni oʻquvchilar faol lugʻatidan nafaol lugʻatiga oʻtkazish. Bunday soʻzlarga bolalarning nutq muhiti taʼsirida oʻzlashib qolgan adabiy til meʼyoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va soʻzlashuv tilida qoʻllanadigan sodda soʻz va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid soʻzlar kiradi. Adabiy til meʼyori degan tushunchani oʻzlashtirgach, oʻquvchilar yuqorida izohlangan soʻzlar oʻrniga adabiy tildagi soʻzlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid soʻzlar, soʻzlashuv tilida ishlatiladigan sodda soʻz va iboralar oʻquvchilarning faol lugʻatidan chiqib keta boshlaydi.

3. Oquvchilarning soz boyligini takomillashtiruvchi va boyituvchi vositalardan biri bu atrof- muhitdir. Shuning uchun darsdan tashqari

holatlarda oquvchilarni turli ekskursiyalarga olib chiqish juda katta ahamiyatga egadir. Chunki, tabiat qo'yniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsava hodisalarni kuzatish bilan ko'pgina yangi nom va iboralarni o'rganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan o'tkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi, ayrim so'zlar ma'nosiga aniqlik kiritiladi.

4. Dars davomida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Bunda o'qituvchi dars davomida turli xil video va audio matnlardan foydalanishi mumkin. Masalan, o'qish darsini oladigan bolsak, darslikda berilgan har bir hikoya va ertakni audiosi yoki video variantlarini o'quvchilarga qoyib berishi, hamda bu matnni kitoblardan foydalanmagan holda o'quvchilardan gapirib berishlarini so'rash, zarur dars oxirida esa matnda uchragan notanish so'zlar ustidan ishlash, ularning manolarini tushintirib berish zarur.

5. Turli xil didaktik o'yinlardan foydalanish.

Didaktik o'yinlar o'quvchilarning kreativligini, reaksiyaviyligi hamda zukkoligini o'stiruvchi eng asosiy vositadir. Shuningdek, lug'atlar ustida ishlash jarayonida ham didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. Masalan: "Kim ko'p aytadi" didaktik o'yinini olaylik. Bunda o'qituvchi ona tili darslarida har bir dars davomida o'zlashtirilgan sozlar yuzasidan musobaqa uyishtiradi. Bu o'yinda barcha o'quvchilar ishtirok etadilar. Har bir dars davomida o'zlashtirilgan so'zlarni o'quvchilar bittadan aytadilar. Kimki ayta olmay to'xtab qolsa o'yindan chetlashtiriladi. O'yin davomida qaysi o'quvchi oxirigacha qolsa, yani so'z ayta olmay to'xtab qolmasa osha o'quvchi lider deb topiladi.

6. Lug'at diktantlaridan foydalanish. Lug'atni boyitishda turli lug'atlar juda foydali qo'llanmadir. Boshlang'ich sinf O'quvchilari uchun lug'at diktantlari mavjud. O'qituvchi darsdan tashqari vazifa sifatida oquvchilardan 10-15 ta so'z yodlab, uning yozilishi va talaffuzini o'rganib kelishini talab qiladi va haftada ikki marotaba bu so'zlardan lug'at diktantini oladilar.

O'qituvchi ma'lumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lug'atlardan (o'zbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lug'atlaridan, turli terminologik lug'atlarda) muvaffaqiyatli foydalanishi mumkin.

7. Maxsus mashqlar, grammatika va imloni o'rganish darslarini tashkillashtirish.

Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni o'rganish darslari so'z va atamalarni o'zlashtirishga yordam beradi, o'quvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan so'zlarni bilib oladilar. Bu darslar ko'p o'quvchilar lug'ati tartibga solinadi, so'z turkumlarini o'rganish jarayonida guruhlanadi, so'z tarkibi, so'z yasalishi, so'zlarning o'zgarishini o'rganish bilan esa lug'atga aniqlik kiritiladi; ular o'rgangan so'zlaridan o'z nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lug'atlari faollashadi. O'quvchilar lug'ati maxsus lug'aviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi. Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan fanlarning atamalari ham tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning ma'nosini tushuntirish mazkur so'z anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining ma'nosini tushuntirish bilan o'quvchilar predmet keng ma'noda qo'llanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, fe'l kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi. So'zning ma'nosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmasligi kerak. Buning

uchun o'qituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida ma'nosi tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlarni, uni tushuntirishning eng qulay usullarini va darsning qaysi o'rnida tushuntirishni belgilab oladi. O'qish kitoblaridagi matnlarda birinchi marta uchragan, bolalar ma'nosini bilmaydigan ayrim so'zlar matn o'qishdan oldin tushuntiriladi. Matn o'qish jarayonida so'z ma'nosini tushuntirishga chek qo'yish kerak. Agar biror so'zni matn o'qish vaqtida tushuntirish zaruriyati tug'ilsa, matn mazmunidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmagan holda shu so'z ma'nosi qisqacha tushuntiriladi. Ko'chma ma'noda ishlatilgan obrazli so'zlar va badiiy nutq birlik-lari matn o'qilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning ma'nosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar o'qilganda, undagi allegorik, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni asarni o'qishdan oldin yoki o'qish jarayonida tushuntirib bo'lmaydi.

Metodikada so'zlarni tushuntirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

1. So'zni kontekst asosida tushuntirish. Bunda o'quvchilar tushunmaydigan so'zlarni ularga tushunarli so'zlar qo'llangan gap (yoki matn) yordamida tushuntiriladi.
2. So'z ma'nosini lug'atdan va o'qish kitoblarida matn ostida berilgan izohdan foydalanib tushuntirish. Bunda o'quvchilarni izohdan mustaqil foydalanib, so'z ma'nosini mustaqil tushunib olishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.
3. So'z ma'nosini shu so'zning ma'nodoshi yordamida tushuntirish. Masalan, sabo - shabada, mudofaa - himoya, sozanda - musiqachi, diyor - vatan, inshoot - bino, samo - osmon kabi. So'zni sinonim tanlash bilan tushuntirganda, shu so'zning stilistik (uslubiy) ahamiyatini ham ko'rsatish zarur.
4. Tanish bo'lmagan so'z bilan ifodalangan tushunchani tanish bo'lgan so'z bilan ifodalangan tushunchaga (uning antonimiga) taqqoslash orqali tushuntirish. Masalan, ishchan tushunchasini dangasa tushunchasiga, rostgo'y so'zini yolg'onchi so'ziga taqqoslab tushuntirish mumkin. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z va so'z birikmalari, tasviriy vositalar, maqollar ham taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi.
5. So'zni o'ziga yaqin tushuncha boshqacha ifoda etish bilan tushuntirish. Masalan, o'zboshimchalik-o'z xohishicha ish tutish, ishni o'zi xohlaganicha bajarish; mutaxassis - biror hunar egasi; shunqor- uzoq uchadigan ko'zi o'tkir qush; mesh-mol terisidan tikilgan idish; guidon - gill solib qo'yiladigan idish va boshq. Ba'zi so'zlar ularning vazifasini izohlash orqali tushuntiriladi. Masalan, kombayn — bir vaqtning o'zida donni o'radigan, yanchadi-gan, tozalaydigan qishloq xo'jalik mashinasi; ekskavator — bir vaqtning o'zida erni qazib tuproqni yuk mashinasiga ortadigan mashina; aero-drom - samolyotlar turadigan, uchib ketadigan yoki kelib qo'nadigan joy va hokazo.
6. So'zni predmetning asosiy belgisini izohlash orqali tushuntirish. Masalan, yantoq — suvsiz joyda o'sadigan ninasimon tikanli o'simlik; akula-okeanlarda yashaydigan juda katta yirtqich baliq.
7. Axloqiy, mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi so'zlarning ma'nosini misollar yordamida tushuntirish. Buning uchun o'quvchilar o'rgangan badiiy asardan axloqiy fazilatga ega bo'lgan asar qahra-monining qilgan ishlari tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, boshlang'ich ta'limni tashkil etishda qo'shimcha manbalar, lug'atlardan foydalanish o'quvchilarni tafakkuri, dunyoqarashi, nutqiy

imkoniyatlari kengayishiga mavzuni yaxshi o'zlashtirish imkoniyatiga yo'l ochadi. Bu usulda dars tashkil etish o'qituvchidan bilim, mahorat, tajriba talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI (REFERENCES):

1. Karima Qosimova, Safo Matchnov, Xolida Gulomova, Sharofat Yoldasheva, Sharofjon Sariyev "Lugat ustida ishlash metodikasi"
2. "O'zbek tili fanidan lugatlar ustida ishlash orqali talabalarning soz boyligini oshirish" metodik korsatmasi. Toshkent-2005
3. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000- yil